

Цікавай, на наш погляд, з'яўляецца заўвага вучонага адносна таго, што «аб'екты і прадметы сумежных і ў пэўнай ступені ўзаемаабумоўленых навук знаходзяцца ў дыялектычнай узаемасувязі: тое, што з'яўляецца аб'ектам у адным плане, становіцца прадметам ў іншых адносінах і наадварот» [1, 12]. І далей: «Такім чынам, прадметам сінтаксісу трэба прызнаць усе тыя аспекты, у якіх можа быць прадстаўлены яго аб'ект – працэс і вынікі моўнай намінацый сітуацый» [1, 14]. Бясспрэчным застаецца той факт, што паняцці аб'ектыўнай рэчаіснасці знаходзяцца ў складаным узаемадзеянні з моўнай семантыкай, і толькі дзякуючы гэтаму ўзаемадзеянню, мова выконвае камунікатыўную функцыю.

Дасягненні лінгвістычнай навукі ў галіне семантычнага сінтаксісу развіваюць і паглыбляюць функцыянальны і камунікатыўны падыходы да мовы. Вельмі актыўна вынікі даследавання сінтаксічнай семантыкі выкарыстоўваюць нашы калегі з Расіі. Функцыянальны, семантыка-сінтаксічны падыход да мовы знаходзіць месца не толькі ў практыцы выкладання ў ВНУ (такая практыка ёсць і ў нас), але і ў метадыцы школьнага выкладання. Нашымі расійскімі калегамі рапрацавана праграма для старшых класаў (10–11-я класы) «Логико – предметные категории и способы их выражения в языке и речи» (аўтар М. Т. Баранова), у якой дэманструецца сувязь мовы з логікай і філасофіяй, а таксама падрыхтавана серыя новых падручнікаў (аўтар А. Ю. Купалава) для пачатковых класаў (1–4-я класы). Такую задачу вырашаюць і беларускія лінгвісты і метадысты.

Літаратура

1. Міхневіч, А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. / А. Я. Міхневіч – Мінск : Навука і тэхніка, 1976 г. – 263 с.

І. П. Клімаў (Мінск)

СТАРАБЕЛАРУСКІ І ЦАРКОЎНАСЛАВЯНСКІ КАМПАНЕНТЫ Ў НЯСВІЖСКИМ КАТЭХІЗІСЕ СЫМОНА БУДНАГА 1562 Г.

1. Нясвіжскі катэхізіс (далей НК) – выдатны помнік даўняй беларускай культуры і мовы, не ацэнены пакуль у патрэбнай ступені. Гэта фактычна першы (пасля выданняў Скарыны) друкаваны тэкст на старабеларускай мове, ды яшчэ даволі значны паводле свайго аб'ёму. Да вывучэння НК звярталася нямала даследчыкаў (Я. Карскі, А. Жураўскі, А. Супрун, Я. Камянецкі, М. Карзо), але многія аспекты мовы помніка, не кажучы ўжо пра яго генезіс, усё яшчэ застаюцца невысветленымі. У прыватнасці, наяўнасць царкоўнаславянскіх элементаў у мове НК адзначалі А. Жураўскі [1, 187–201] і А. Супрун [2], разам з тым падкрэсліваючы якасную старабеларускую аснову помніка. Аднак характар такога суседства двух розных і выразна супрацьпастаўленых у

тагачаснай моўнай сітуацыі Беларусі кампанентаў, старабеларускага і царкоўнаславянскага, застаецца невытлумачаным. Падобнае тлумачэнне асабліва актуальна ў дачыненні да такога радыкальнага пісьменніка як Будны, схільнага да смелых навацый і радыкальных змен.

У дадзенай працы помнік цытуецца паводле фотакопіі арыгінала, пры гэтым яго тэкст транскрыбуецца літарамі сучаснага кірылічнага алфавіта; напісанне вялікай літары адпавядае арыгінала. Усе прыклады пашпартызуюцца з указаннем нумара старонкі (паводле ўласнай фаліяцыі старадруку), цітлы і скарочаныя напісанні не раскрываюцца, выносныя літары заносзяцца ў радок, лікі перадаюцца арабскімі лічбамі.

2. У мове НК прысутнічае значны царкоўнаславянскі кампанент, прадстаўлены пераважна лексікай і менш выразна сінтаксічнымі ці граматычнымі сродкамі. Аднак гэты кампанент трапляецца ў помніку нерэгулярна і распаўсюджаны даволі нераўнамерна, што, думецца, абумоўлена генезісам тэксту.

Найбольш істотная крыніца царкоўнаславянства ў НК – цытаты з розных аўтарытэтных тэкстаў, перш за ўсё Святога Письма (як Старога, так і Новага Запаветаў) і рэдка прац айцоў царквы (тэалагічная ці казальная літаратура). Гэта адпавядала даўняй навуковай традыцыі і было неадменнай рысай тэалагічных твораў на Захадзе. Відавочна, Будны імкнуўся далучыць сваю працу да гэтай традыцыі. Аднак цікава, што смелы палеміст, рашучы тэалаг і перакладчык-наватар, якім Будны стаў вядомы пазней, у НК выкарыстоўваў пераважна крыніцы на царкоўнаславянскай мове.

У большасці выпадкаў Будны цытуе свае царкоўнаславянскія крыніцы без перакладу (або пераказу) на старабеларускую мову ці, рэдка, з пазнейшым частковым або прыблізным пераказам (напр.: Аплъ повелеваеъ. Да не будутъ дей бесплодни. По нашему, Нехай не будутъ непожиточные бѣа).

2.1. Царкоўнаславянскія цытаты ў НК даўно быў заўважаны ў навуцы, як і спецыфічны характар іх арфаграфіі [1, 188]. Царкоўнаславянская арфаграфія цытат Буднага часта не вытрымана і пераведзена на старабеларускі ўзор (дарэчы, такі падыход да перадачы царкоўнаславянскіх цытат уласцівы і евангельскаму перакладу Цяпінскага). Ступень арфаграфічнай «адаптацыі» царкоўнаславянскага матэрыялу ў НК можа быць глыбокай: часам трапляюцца нават усходнеславянскія рэфлексы некаторых гістарычных спалучэнняў гукаў (напр.: прывывай стыхъ вже усопших на помощь бѣ, гл. ніжэй розорити закона 22). Гэта ў пэўнай ступені падрывае дакладнасць цытат, падкрэсліваючы іх дапаможны, аказіянальны характар.

Звычайна царкоўнаславянскія цытаты НК не вылучаюцца ні спецыяльнымі знакамі, ні інверсійным шрыфтом [1, 188]. Тым не менш, маюцца пэўныя сродкі, што дазваляюць чытачу аператыўна заўважыць і вылучыць цытату. Часцей за ўсё яна пазначана маргінальна, калі на маргінэсе старонкі змешчана толькі спасылка на адпаведную крыніцу. Так, біблейная кніга ўказваецца на маргінэсе паводле яе скарочанай назвы і нумара цытаванай перыкапы (названай па-царкоўнаславянску зачало), напр.: Лук: Зач: 79, Лука:

Зач: 74 (с. 76), Мат: Зач 59 (с. 9), часам слова зачало апускаецца, напр.: Быт: 4, Мат: 27 (с. 8). Паказальна, што Будны цытуе біблейныя крыніцы паводле рубрыкацыі, уласцівай усходняй традыцыі (паводле перыкапа), а не заходняй (паводле раздзелаў, згадкі пра якія трапляюцца вельмі рэдка); падзел біблейных тэкстаў на вершы заставаўся на той час, відаць, невядомым ці не агульнапрынятым на Беларусі. Іншыя творы згадваюцца ў НК рэдка і звычайна на маргінэсе ўказваюцца паводле скарачанага назвы самой крыніцы ці яе аўтара, як правіла, у суправаджэнні ўласных каментароў Буднага, напр.: Чти предсловіе въ евангелие от луки 14, Чти номоканонъ, то есть правило събора седьмого 15, О томъ пишут Платина и Егнатий 15а.

Іншы спосаб пазначэння цытат знаходзіцца ў тэксце самога катэхізіса і выражаны чыста дыскурсіўнымі сродкамі, напр.: гаворить Моисей 10а, самъ Хс поведель къ филиппу 11, ко самаряныне рече 11, нижей къ той же жене мовить 11, тако рече 11а, прочти речъ святого апостола Павла 11а, о томъ духъ стый тако написаль 16, тое для того духъ святыи написаль 16а, Апль Павелъ ... тако къ Корінфяном советуетъ 32. Звычайна падобныя канструкцыі выкарыстоўваюцца перад цытатай і часцей за ўсё залучаюць дзеяслоў маўлення, пісання ці чытання (іх набор у цэлым стэрэатыпны). Сінтаксічна такія дыскурсіўныя сродкі Буднага даволі разнастайныя; яны нават уплываюць на характар арфармлення маргінальных спасылак. Так, калі ў тэксце згадаецца назва твора, то ў маргіналіях яна можа апускацца, падавацца будзе толькі перыкапа (зачала). Напрыклад, на с. 13 уводзіцца цытата: яко и Аптль Тімофею пишеть рекучи..., для якой на маргінэсе падаецца толькі нумар перыкапы (Зач. 284), але назва самой біблейнай кнігі ўжо не паўтараецца.

2.2. Памер цытат, іх працягласць у НК могуць быць рознымі, што звязана як з патрэбамі выкладу матэрыялу, так і з уплывам кантэксту. Адны цытаты працяглыя, тады як іншыя кароткія і часам абмежаваныя некалькімі царкоўнаславянскімі словамі або нейкім выразам у атачэнні старабеларускай ці агульнаславянскай лексікі, напр.: Лечь Хс противу тому домниманью вельми ясне там же поведель, ижъ не пришоль разорити закона 21а (цытата ў прыкладзе падкрэслена). У гэтым выпадку цытата хутчэй набліжаецца да нейкага ўстойлівага словазлучэння (аднак у дадзеным выпадку Будны разглядаў гэтыя словы менавіта як цытату, бо падаў на маргінэсе крыніцу – Евангелле паводле Мацвея). Цікава, што крыху пазней Будны падае гэтае словазлучэнне ўжо ў складзе больш працяглай цытаты, але без маргінальнай спасылкі на крыніцу: А Хс рече: Не прійдох розорити закона 22. У падобных выпадках аўтар яўна жадаў пазбягнуць дублявання на маргінэсе ўжо паведамленай інфармацыі.

Значна рэдзей Будны скарачае біблейную цытату напрыканцы пры дапамозе слоў і прочая 55, і прочая 95а альбо ў сярэдзіне – з дапамогай выразу А мало нижей 96а. Гэта рабілася відаць, дзеля эканоміі месца; аўтар разлічваў, што чытач здольны самастойна знайсці іх у поўным памеры. У такіх выпадках відавочна, што Будны адрасаваў сваё выданне кваліфікаванай аўдыторыі – праваслаўнаму духавенству.

Звычайна, на царкоўнаславянскай мове цалкам прыводзяцца часткі ці пасажы малітваў і іншых тэкстаў, якія ў далейшым служаць аўтару аб'ектам разгляду, асабліва калі яны першы раз сустракаюцца ў катэхізісе. Пры паўторным звяртанні да цытаты Будны можа падаваць яе ў нейкім «скарочаным» ці «згорнутым» выглядзе, прыводзячы адтуль толькі асобныя словы ці выразы. Напрыклад, на с. 12 змешчана цытата з апостала Паўла (Дзеі), што ўтрымлівае такі пажыццёвы савет: ...не должни есмо непещевати злату и сребру или каменію, начертанію хитрости и смышлению члка... Затым робіцца каментар да гэтай цытаты, у цэлым пададзены на старабеларускай мове, аднак ужо з дадаткам некаторых слоў, узятых з цытаты: Апостоль ... заказуе чинити уподобления, так от золота або сребра, яко от каменя, и от всех человеческой хитрости... Відаць, уплыў царкоўнаславянскага матэрыялу «правакуе» Буднага на ўжыванне новых царкоўнаславянстваў, якіх няма ў прыведзенай цытаце, што бачна з далейшага працягу тлумачэння: хотя жь вже тогда Хс сынъ божій принялъ былъ зракъ человеки (тут прыкладам можа служыць форма зракъ). Такім чынам, ужыванне цытат спрыяе з'яўленню царкоўнаславянстваў у старабеларускім тэксце.

Пад уплывам цытат у старабеларускім тэксце распаўсюджваецца пераважна лексіка і ідэматыка, аднак на царкоўнаславянскі ўплыў можна, напэўна, аднесці і шырокае ўжыванне кніжных формаў на -аніе / -еніе, хаця гэтая асаблівасць, несумненна, была падтрымана таксама і польскім уплывам.

2.3. Разгляд паказаў, што ў старабеларускім тэксце НК маюцца царкоўнаславянскія цытаты, запазычаныя з разнастайнай рэлігійнай літаратуры, перш за ўсё біблейнай. У цэлым, межы гэтых царкоўнаславянскіх фрагментаў у помніку могуць быць вылучаны дастаткова выразна і надзейна. Даволі часта пад уплывам цытат царкоўнаславянскі элемент ірадыёнае далей па старабеларускім тэксце, што і прыводзіць апошні да «засмечанасці» гэтым элементам. У выніку пры цытатах узнікае нейкі «пераходны» пас са старабеларускіх і царкоўнаславянскіх элементаў, які нагадвае мяшаную мову.

Як слушна было ўжо адзначана А. Жураўскім, пры аналізе мовы НК нельга ўлічваць царкоўнаславянскую мову цытат, разглядаць яе як нейкі кампанент старабеларускай мовы помніка [1, 188]. Аб'ектам аналізу можа быць толькі «пераходны» пас, што суправаджае цытаты, але і ў яго складзе трэба вылучаць дробныя (кантэкстуальныя) цытаты і адрозніваць іх ад астатняй царкоўнаславянскай лексікі і ідэматыкі.

3. Іншая крыніца царкоўнаславянстваў у Буднага – гэта рэлігійная тэрміналогія, якая для ўсходнеславянскіх народаў таго часу была сфармаваная на царкоўнаславянскай аснове і на сярэдзіну XVI ст., калі Будны выдаваў свой катэхізіс, не магла быць адразу ці аўтаматычна заменена іншай (напрыклад, паланізаванай). Таму ў сваёй працы пратэстанцкі аўтар не мог пазбегнуць ужывання царкоўнаславянскіх тэрмінаў, аднак пры гэтым ён дапушчаў два шляхі іх функцыянавання ў старабеларускім тэксце: непасрэднае запазычанне, г. зн. увядзенне ў тэкст катэхізіса без тлумачэння, перакладу ці сіноніма, і семантычнае засваенне, г. зн. увядзенне ўжо з нейкім тлумачэннем, перакладам

ці сінанімізацый. Прыкладам можа служыць пасаж на с. 17а, дзе пералічаны добрыя ўчынкi, што мае чыніць хрысціянiн у дачыненнi да Бога: Напервей есть взывание, другое, блгодаренiе или дякованье. Третье, выславленiе. Четвертое, исповеданiе 17а. Тут адны царкоўнаславянскія тэрмiны ўводзяцца без перакладу (у прыкладзе яны падкрэслены), тады як iншы атрымаў пераклад у выглядзе сiнонiма (яшчэ адзiн падобны выпадак адсюль: совесть, или сумненье). I далей на гэтай жа старонцы без перакладу ўжываецца суадносны да тэрмiна взыванiе марфалагiчны варыянт взывати Бога (двойчы) са сваiм прэфiксальным варыянтам прызывати Бога (таксама двойчы).

Цiкава, што без перакладу ў Буднага могуць ужывацца i тыя царкоўнаславянскія элементы, якія не маюць тэрмiналагiчнага статусу i здольныя аўтаматычна замяняцца ўсходнеславянскiм адпаведнiкам. Так, калi ў фразе Той бо есть нашъ единыйъ Ерей 18 грэцызм ерей яшчэ дапушчальна разглядаць у якасцi рэлігiйнага тэрмiна, то прыметнiк единыйъ тут можа быць беспраблемна заменены на один(ый). Аднак Будны гэтага не робіць, што дазваляе зрабiць выснову пра выкарыстанне iм царкоўнаславянскiх устойлiвых выказаў. Асаблiва гэта вiдавочна ў выпадку службовых слоў, якія нi ў яким выпадку не могуць быць рэлігiйнiмi тэрмiнамі, але лёгка замацоўваюцца ў складзе ўстойлiвых выказаў, напр.: чинити, предъ Богомъ 18. У iншым выпадку пераклад ужыты Будным для аднаго (нетэрмiналагiчнага) слова (вотше) у царкоўнаславянскай цытаце, якое, вiдаць, здалося яму дастаткова незразумелым: Не возмешь имени гда Бога твоего вотше, або напрасно 16а. Падобныя сiнанiмiчныя тлумачэннi ў складзе цытат (у НК яны адзначаны не толькi на канцы фразы, але i ў яе сярэдзiне, гл. напр. с. 54а) парушаюць дакладнасць i разбураюць межы цытаты.

Як бачна, царкоўнаславянскія элементы пранiкалi ў старабеларускi тэкст Буднага не толькi праз цытаты, але i рэлігiйныя тэрмiны, а таксама нават праз устойлiвыя выразы. Пры гэтым апошнiя далёка не заўжды з'яўляюцца нейкiмi фразеалагiзмамі (кшталту взывати Бога цi разорити закона), але часта дастаткова свабоднымi словазлучэннямі, хiба што з пэўнай лексiчнай цi стылістычнай абмежаванасцю (кшталту единыйъ ерей, предъ Богомъ). Гэта сведчыць пра значнае пранiкненне царкоўнаславянскага элемента ў маўленне аўтара.

4. Традыцыйны погляд на старабеларускую мову XVI ст. як да пэўнай ступенi не пазбаўленай кнiжных (г. зн. царкоўнаславянскiх) элементаў патрабуе пэўнага ўдакладнення ў сiтуацыi НК. Будны ўпэўнена карыстаецца старабеларускай мовай, але яго крынiцы i метады выкладу матэрыялу i дыскурсыўныя задачы прымушаюць яго да ўвядзення ў мову твора шматлiкiх царкоўнаславянскiх элементаў. Гэта абумоўлена дзеяннем шэрагу чыннiкаў: а) выкарыстанне мноства царкоўнаславянскiх цытат, часта даволi працяглых, б) абмеркаванне цытатнага матэрыялу, што вядзе да iрадыяцый царкоўнаславянскiх элементаў у старабеларускi тэкст. Аднак i некаторыя аб'ектыўныя абмежаванасцi тагачаснай старабеларускай мовы (у прыватнасцi, неразвiтасць уласнай рэлігiйнай тэрмiналогii) прымушалi Буднага да в)

выкарыстання царкоўнаславянскіх рэлігійных тэрмінаў, з іх перакладам ці без перакладу на старабеларускую. Нарэшце, праца з царкоўнаславянскімі крыніцамі пры падрыхтоўцы катэхізіса наклала адбітак на г) маўленне самога пратэстанта, так што Будны не мог пазбыцца царкоўнаславянскіх элементаў (пераважна лексікі і ідэматыкі), уводзячы іх у якасці арганічнага складніка той мовы, на якой ён пісаў. У выніку, мова НК з'яўлялася старабеларускай, але была ўскладнена шырокім пранікненнем царкоўнаславянскай тэрміналогіі, іншай лексікі і ідэматыкі, а таксама частым выкарыстаннем царкоўнаславянскіх цытат. Цытаты, у сваю чаргу, спрыялі ірадыяцый царкоўнаславянскіх элементаў за свае межы, у старабеларускае атачэнне. Апошняе было абумоўлена як звычайнай маўленчай інтэрферэнцый аўтара, так і дыскурсіўнымі патрэбамі каментавання ды інтэрпрэтацыі цытат у тэксце.

Літаратура

1. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 1 / А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка. 1967. – 372 с.
2. Суррун, А. Е. Мова Катэхізіса 1562 г. : Паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina / А. Е. Суррун // Belarusistika = Беларусістыка: Die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des weißrussischen Sprache. – Berlin, 1999. – S. 14–23.

О. А. Климкович (Витебск)

ФОРМЫ ГЛАГОЛА В ТЕКСТАХ ВИТЕБСКИХ И МОСКОВСКИХ ЗАВЕЩАНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVI ВЕКА: СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Завещания эпохи средневековья представляют собой документы, дающие обширный материал как для изучения социального устройства общества, так и для описания языковых явлений разных уровней.

При исследовании текстов завещаний второй половины XVI века с позиций исторической стилистики интересным представляется наряду с описанием особенностей композиции, лексического и синтаксического наполнения выявление стилистически маркированных средств морфологического уровня, к которым можно отнести специфику употребления отдельных частей речи.

В представленной статье рассмотрены глагольные формы, извлеченные методом сплошной выборки из 24 завещаний: 15 завещаний относятся к актам Витебского земского суда и опубликованы в сборнике «Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст.» (№№ 34–48); 9 завещаний относятся к документам Иосифо-Волоколамского монастыря и опубликованы во 2-й части сборника «Акты феодального землевладения и хозяйства» (№№ 275, 276, 282, 299, 330, 331, 370, 371, 393).